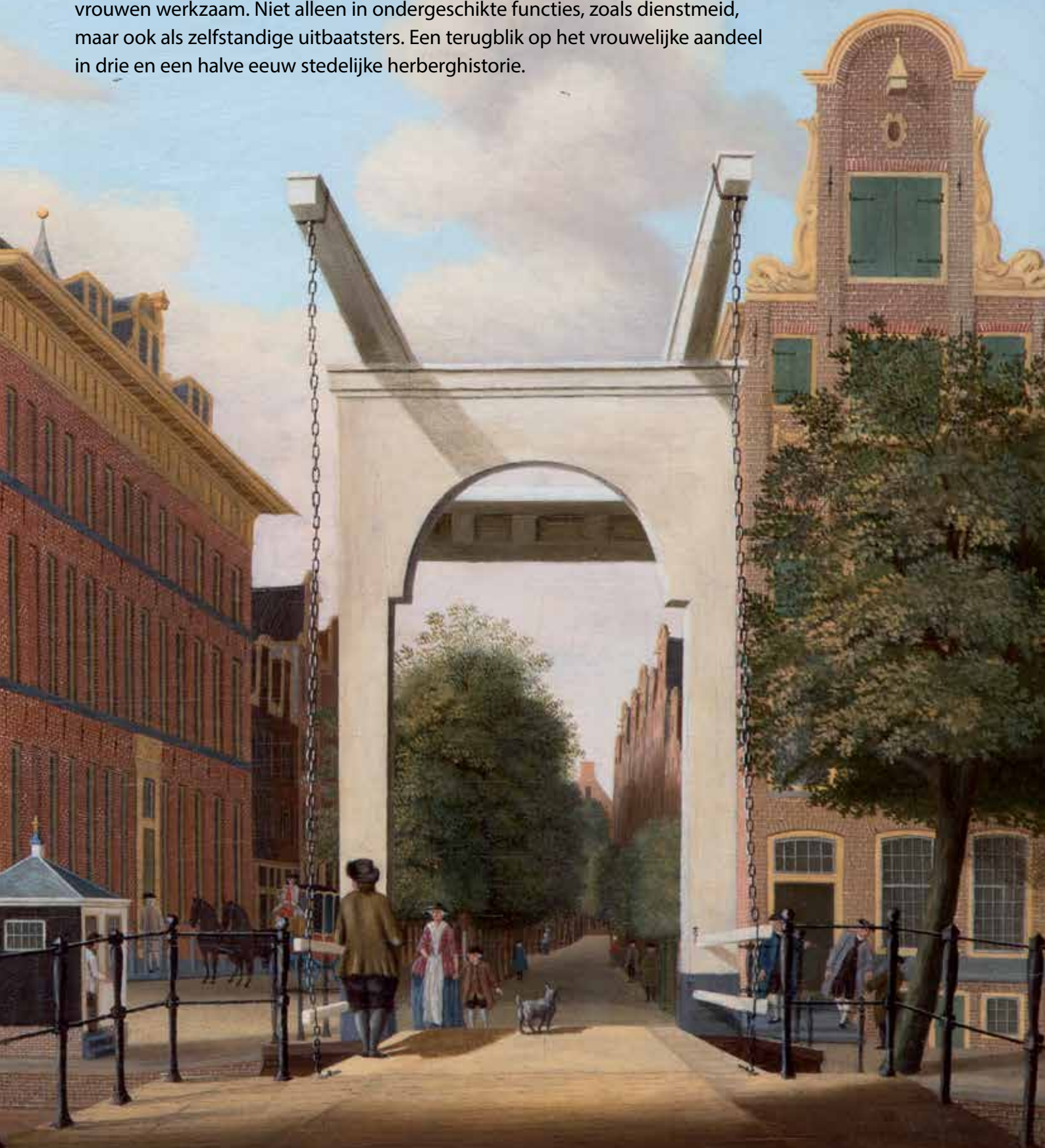

Vrouw achter de toog

*Herbergiersters in Amsterdam
(1450-1800)*

Als grootste stad van de welvarende Republiek had Amsterdam een omvangrijk en gevarieerd herbergwezen. In deze bloeiende bedrijfstak waren talloze vrouwen werkzaam. Niet alleen in ondergeschikte functies, zoals dienstmeid, maar ook als zelfstandige uitbaatsters. Een terugblik op het vrouwelijke aandeel in drie en een halve eeuw stedelijke herberghistorie.

Logement het Wapen van Amsterdam, hoek Kloveniersburgwal en Rusland, geschilderd voordat het werd gebouwd. Schilderij door Jan Spaan, 1767. Kunsthandel P. de Boer, Amsterdam.

Maarten Hell is freelance historicus en als postdoc verbonden aan de UvA.

Herbergen waren publiek toegankelijke lokalen waarvan de uitbaters in kleine maat alcoholische dranken (bier, wijn en sterkedrank) schonken. Daarnaast konden gasten er soms dineren en overnachten. Tot het Amsterdamse herbergwezen behoorden zowel grote logementen met tientallen gastenkamers als de kleinste kelderkroegjes in de volkswijken. En zelfs eethuizen en koffiehuisen vielen eronder, want ook daar werd alcohol geserveerd én soms gelogeed. In de zeventiende eeuw groeide het herbergwezen van Amsterdam exponentieel. Aan het begin van die eeuw telde de stad ruim vijfhonderd drankhuizen, maar dankzij de toestroom van migranten en reizigers liep dat aantal op tot circa dertienhonderd drankhuizen in 1660. Dertig jaar later kwamen daar nog eens vijftien eethuizen en tweemaal zoveel koffiehuisen bij, naar de toenmalige mode. Een reisgids uit 1689 geeft ruim honderd adressen van herbergen waar je als reiziger kon logeren. Het Amsterdamse herbergwezen was daarmee bijzonder talrijk, zeker in vergelijking met het aanbod in andere Hollandse steden, zoals Leiden.

Duizenden Amsterdammers en vooral nieuwkomers vonden emploter achter de toog of als dienend herbergpersoneel. Daarbij ging het om ongeveer vijf procent van de stedelijke beroepsbevolking. In de vroegmoderne periode was het een van de zeldzame sectoren waarin een overvloedige hoeveelheid vrouwen werkzaam was. Behalve

in onderdanige functies, zoals dienstmeid of schoonmaakster, stonden zij al vroeg ook aan het roer van drankhuizen. Zij mochten die zelfstandig uitbaten, drank en proviand kopen en andere zaken doen die met het herbergbedrijf te maken hadden, zoals het indienen van declaraties bij het stadsbestuur. Een lokale keur (wet) uit 1492 bevestigt al de zelfstandigheid van de waardinnen. In het eerste kwart van de zestiende eeuw was ruim een derde van de geïdentificeerde Amsterdamse tappers een vrouw, zowel weduwen, alleenstaanden als echtgenotes. In het Europa van die dagen was dat niet uitzonderlijk, want ook in Engeland, Duitsland, Zwitserland en de Franse stad Toulouse stonden vrouwen achter de toog. Een vroeg voorbeeld van een Amsterdamse waardin is Baerte, van wie alleen de voornaam bekend is. In 1507 bestierde zij herberg De Klok. Baerte verzuimde echter een binnenbrandje te melden aan het stadsbestuur, hoewel zij daartoe wettelijk verplicht was. Vanwege het extreme brandgevaar in de grotendeels houten stad kreeg zij een strenge straf opgelegd. Ook de waardin van Het Poortje, een herberg aan de Dam, kreeg het aan de stok met justitie. Ze had illegaal (belastingvrij) wijn ingekocht en zich daarna brutaal gedragen tegen de controleurs van de accijnzen. De waardin werd bestraft met een boete en een tijdelijk tapverbod: een buitengewoon zware sanctie. Het stadsbestuur kon haar fraude echter niet dulden, aangezien de stedelijke economie dreef op de verbruiksbelastingen op alcoholische dranken.

Tapster van het Fortuintje, een herberg naast de Oudemanshuispoort. Tekening door H.P. Schouten, 1792. Stadsarchief Amsterdam.

‘Oneerlijke’ herbergen

Sommige Amsterdamse waardinnen stonden onder verdenking van bordeelhouden in hun zogenaamde ‘lichte’ of ‘oneerlijke’ herbergen. De overheidsregulering van prostitutie was indertijd vooral gericht op het concentreren van het ‘noodzakelijk kwaad’ op daartoe aangewezen locaties (aanvankelijk in de huidige Damstraat en later in de Pieter Jacobszstraat). Toch waren er ook elders als herberg vermomde bordelen te vinden. Na een zeldzaam grootschalig politioptreden in 1492 werden er twintig personen veroordeeld wegens overtreding van de prostitutiewetgeving. Op één sekswerkster na waren dat allen koppelaarsters en bordeelhoudsters: zij brachten immers eerbare vrouwen op het verkeerde pad. Bovendien beconcurrerden zij de schoutsdienaren, die van overheidswege officieel toestemming hadden om bordeelherbergen uit te baten.

In de ‘oneerlijke’ herbergen ging het niet alleen om gokken, prostitutie en ander onzedelijk gedrag. Ook de aanwezigheid van vagebonden, vechtersbazen, ballingen en andere marginalen kon voldoende zijn om het predicaat ‘oneerlijk’ te krijgen. Bij vechtpartijen of doodslagen in hun herbergen moesten de uitbaters de identiteit van dader en slachtoffer aan justitie doorgeven. De

Gezelschap in een bordeel, door (het atelier van) Brunschwigse Monogrammist, ca. 1540. Rijksmuseum Amsterdam.

meesten deden hun uiterste best om confrontaties tussen laveloze klanten te voorkomen. Zoals Griet Henricksdochter, waardin in herberg De Druif, toen zij in 1545 te maken kreeg met twee ruziënde gasten. Zij probeerde een van hen vast te houden in zijn stoel, maar kon niet voorkomen dat hij zijn drinkbroer een dodelijke steekwond toediende.

Deftige gasten

Naast morsige kroegen en bordelen kende zestiende-eeuws Amsterdam ook 'nette' herbergen. Daar kwamen bijvoorbeeld kooplieden om zaken te doen en verbleven deftige stadsgasten. Tot de top van het herbergwezen behoorde De Zwaan in de Warmoesstraat (huidig nr. 139), het huis van Nel Sybrantsdochter dat groot genoeg was om vorstelijke gezelschappen onder te brengen. Als zus van een van de burgemeesters kreeg zij tal van hoogwaardigheidsbekleders op bezoek, van wie keizer Karel V in 1540 ongetwijfeld de bekendste is. Hierna prijkte het keizerlijke wapen op de gevel. Nel bracht ook haar eigen arbeidsloon in rekening en toucheerde flinke fooien. Na de dood van haar man organiseerde zij sporadisch zelfstandig ontvangsten. Zoals van Karels zoon Filips II tijdens diens verkenningsreis door de Nederlanden in 1549. De Zwaan bleek toen ontoereikend om alle edelen – inclusief hun vrouwen, bedienden, soldaten en ander gevolg – onder te brengen: zij logeerden bij de regenten thuis. Ook de doelengebouwen van de drie schuttersgilden waren in gebruik als publieke drankhuizen en officiële ontvangstcentra. Beneden in de doelenherbergen woonden de 'doelknecht' en het 'doelwif', in later jaren 'doelenkastelein' en 'doelenkasteleines' genoemd. Zij bedienden de

gasten en bestierden de huishouding. In het gebouw van de handboogschutters woonde bijvoorbeeld het doelwif Trijn. Zij is een beetje beroemd vanwege haar beeltenis op de tekening van een verloren geraakt schuttersportret. Gewoonlijk stonden echtparen gezamenlijk aan het roer van de doelenherbergen, die in de zeventiende eeuw hun grootste bloei zouden beleven. Zo bestierden Thijmen Jansz en Lysbeth Cornelisdochter veertig jaar lang (1585-1625) de Voetboogdoelen, terwijl de door Bredero genoemde 'Heereman en Ariaantje' gezamenlijk de Handboogdoelen uitbaatten. Een voordeel van zulke familiebedrijven ►

Het 'doelwif' Trijn van de Handboogdoelen met een schaal lekkernijen op een tekening van een verloren geraakt schuttersportret, ca. 1559. British Library, Londen.

was de continuïteit: de doelenkasteleinessen konden het werk van hun echtgenoot voortzetten als deze was overleden. Incidenteel werd dit 'weduwenrecht' schriftelijk vastgelegd. Opvolgers moesten soms ook weduwnpensioenen uitkeren. Verschillende doelenkasteleins hadden hun benoeming te danken aan echtgenotes met familieconnecties op het stadhuis. Binnen het herbergwezen was het kasteleinschap van de doelen een gewilde, want lucratieve, functie. Ingrijpend verbouwd en voorzien van schuttersportretten, zoals Rembrandts 'Nachtwacht', ontwikkelden de doelenherbergen zich in het tweede kwart van de zeventiende eeuw tot de chicste herbergen van de stad. Aan regeringsmaaltijden en onthalen van stadsgasten verdienden de kasteleins een lieve duuit. Daarnaast bezochten ook particuliere gasten en beroepsverenigingen de doelenherbergen, waar zij een van de tientallen kamertjes afhuurdren voor semi-private bijeenkomsten.

In het midden van de zeventiende eeuw stonden de Kloveniersdoelen (Nieuwe Doelenstraat huidig nr. 21) onder leiding van Jacob Pietersz Nachtglas en diens vrouw Catharina Claes van der Meij, alias Oude Trijn Claes. Na hun overlijden zette dochter Trui Nachtglas de zaak met verve voort: in 1657 declareerde zij bij de stad een recordbedrag van ruim 6.700 gulden aan regeringsmaaltijden en onthalen. De energieke 51-jarige doelenkasteleines gaf er in 1659 plotseling de brui aan. Zij vertrok met een groot vermogen naar Den Haag, waar ze een tweede leven begon. Ook de Voetboogdoelen, gevestigd aan het Singel, maakte een bloeiperiode door onder kasteleinschap van een vrouw. Deze Geesje Halters, beter bekend als weduwe Van der Helst, verdiende uitstekend aan de regeringsmaaltijden, maar vertrok in 1679 ook

naar Den Haag. Zij kreeg daar een aanstelling als kasteleines in het logement van de Amsterdamse Statenleden.

Ook onder het personeel van de doelenherbergen waren veel vrouwen. Behalve het inkopen van voedingswaren op de markt waren de meeste taken van de 'doelenmeisjes' binnenshuis: het bedienen van klanten, het dekken van de tafels, het schoonhouden van de keuken en kamers met schrob- en schuurmiddelen, het wassen van beddengoed, tafellakens, schorten en servetten, het doen van de vaat en het voorbereiden en serveren van maaltijden. Een onaangename, terugkerende klus was het schoonmaken en ledigen van de secreten en de was- en pisbakken op de binnenplaats en de afzonderlijke kamers. Geheel zonder gevaar was het werk niet in de kruip-door-sluip-doordoolhoven die de doelenherbergen waren. Een dienstmeid van de Handboogdoelen (Singel) viel in 1670 van de trap, een ongeluk waaraan zij een nare oogwond overhield. Voor specifieke taken hadden de doelenkasteleins gespecialiseerd personeel in dienst, zoals een naaister of kokkin. Volgens een dienstcontract uit 1671 verdiende een dienstmeisje veertig gulden per jaar. Die karige beloning kon hoger uitpakken voor wie meer verantwoordelijk werk verrichtte.

Het personeel van de doelenherbergen kwam zelden uit Amsterdam. Ook uitbaatsters en personeelsleden van andere drankhuizen hadden meestal een migratieachtergrond. Om zelfstandig te mogen tappen moesten zij het poorterschap verwerven door koop of een huwelijk met een burger. Ongeveer een derde van de tappende nieuwe poorters was vrouw. Aanvankelijk kwamen de nieuwkomers vooral uit de Zuidelijke

Een van de doelenmeisjes aan het werk in de Kloveniersdoelen (rechts). De overlieden van de Kloveniersdoelen door Bartholomeus van der Helst, 1655. Amsterdam Museum.

Portret van (vermoedelijk) Elisabeth Bas, toegeschreven aan Ferdinand Bol, ca. 1640. Rijksmuseum, Amsterdam.

Nederlanden, later in de zeventiende eeuw uit Scandinavië en Duitsland. Mannelijke migranten huwden lokale herbergiersdochters of -weduwen. Zo kregen zij het poorterschap gratis in de schoot geworpen en konden zij meteen meedraaien in het familiebedrijf. Door onderlinge huwelijken ontstonden herbergiersdynastieën. Zoals van de Duitse families Metz en Stadtlander, die enkele goedlopende drankhuizen uitbaatten.

Zelfstandigheid en taakverdeling

Een van de bekendste Amsterdamse waardinnen was Elisabeth Bas (1571-1649).¹ Zij was getrouwd met admiraal Swartenhondt, die met zijn op zee verdiende fortuin herberg De Prins (Nes) had gekocht. De zaak genoot aanzien omdat het stadsbestuur er hoog bezoek fêteerde. Zoals de gezant van Perzië, die er voor bijna negenhonderd gulden verbraste. Bas zorgde ook voor de foeragering van de vloot van haar man. Toen Swartenhondt na afloop van het Bestand weer het ruime sop koos, bleef zijn vrouw de herberggasten ontvangen. De inkomsten investeerde zij in onroerend goed en een klein schip, maar ook in verfraaiing van de herberg. In 1631 werd haar vermogen geschat op achttienduizend gulden, een jaar nadien verkocht zij De Prins voor nog eens twaalfduizend gulden. De waardin werd onsterfelijk vanwege een vermeend portret van Rembrandt (nu toegeschreven aan Bol) en een naar haar vernoemd sigarenmerk. Voor moeders, zoals Bas, was het uitbaten van een drankhuis goed te combineren met een gezin. De werkzaamheden vonden immers altijd plaats in de eigen woning. Maar in hoeverre stonden waardinnen zelfstandig aan het roer van hun herberg? Fiscale controles van drankvoorraden (peilingen) in het derde kwart van de zeventiende eeuw geven een indicatie. Een meerderheid van de aanwezige uitbaters was vrouw. Dit feminiene

overwicht neemt niet weg dat de meeste drankhuizen werden uitgebaat door echtparen. Zo hadden slechts elf van de 53 in 1666 gepeilde bier-tapsters geen man; twee van hen waren weduwen. Een minderheid van de herbergen werd geheel zelfstandig uitgebaat door alleenstaande vrouwen of weduwen, zonder man op de achtergrond. Van enkele tapsters was de man afwezig omdat hij in zijn nevenberoep aan het werk was, zoals 'op de vaart'. De inkomsten waren dus niet alleen uit de tapperij afkomstig.

Halverwege de achttiende eeuw was het aantal geheel zelfstandige vrouwelijke tappers nog kleiner geworden, zo blijkt uit admissieregisters van 1742-1745. Het aandeel weduwen lag toen op 5,5 procent en daarnaast stond 1,2 procent als ongetrouwde vrouw ('jongedochter') alleen achter de tap. Ter vergelijking: in achttiende-eeuws Leiden taptten meer vrouwen dan mannen, al waren er in de grotere Leidse logementen meer mannelijke uitbaters te vinden. In Bern (Zwitserland) lag het percentage zelfstandige tapsters op vijf procent. In Engeland kregen jonge alleenstaande vrouwen lang niet altijd een vergunning, uit angst voor onzedelijkheid. In achttiende-eeuws Parijs waren zelfstandige vrouwelijke uitbaters zeldzaam en bijna uitsluitend te vinden in de goedkopere bierhuizen.

'De zaak genoot aanzien omdat het stadsbestuur er hoog bezoek fêteerde. Zoals de gezant van Perzië, die er voor bijna negenhonderd gulden verbraste'

In zijn beschouwing over Holland (1773-1774) schreef de Franse filosoof Diderot dat vrouwen hier nooit de leiding hadden over de drankhuizen, waarbij hij doelde op de eenvoudigere lokalen. In Amsterdamse herbergen verrichtten waardinnen echter dezelfde taken als hun mannen, ook al hadden die nominaal de touwtjes in handen. Bij het tappen, afrekenen en klanten in het gareel houden werd hun autoriteit gewoonlijk niet betwist door de grotendeels mannelijke herberggasten. Sporadisch valt er iets te lezen over een werkverdeling tussen mannelijke en vrouwelijke uitbaters. Rond 1685 assisteerde de waard van een veerhuis aan de Kampersteiger vreemde kooplieden bij hun handel in de stad; zijn vrouw bleef achter in de herberg om de gasten te bedienen en leveranciers te woord te staan. Onthullend in verband met de taakverdeling is de getuigenverklaring van een dienstmeid van De Brandaris, een herberg op de Texelse Kade (nu: Prins Hendrikkade). De waard zou het bewind over de zaken én het huishouden geheel overlaten aan zijn vrouw, terwijl hij zelf niets anders deed dan zich met de gasten 'vermaecken met een glaesjen'. Voor haar financiële zaken schakelde de ►

¹ Over haar: E. Kloek, Bas, Elisabeth, in: *Digitale Vrouwenlexicon van Nederland*.

waardin een zakelijke vertegenwoordiger in, die zij instrueerde vanuit haar ‘cachekamertje’. Ook in het chique logement het Wapen van Amsterdam (Kloveniersburgwal) moest de kasteleines het roer overnemen. In 1791 liet ze haar onhandelbare man zelfs opsluiten in het werkhuis. In de zeventiende-eeuwse Voetboogdoelen waren de rollen omgedraaid: daar werd de kastelein als voetveeg behandeld door zijn vrouw, die uiteindelijk zelfs het kostbare schutterszilver ontvreemde en met de noorderzon vertrok. Vergeleken met het pandemonium in de doelenherberg waren de verhoudingen tussen de meeste herbergiersechtparen harmonieuzer. Ondanks de gebruikelijke huiselijke conflicten, hadden de waard en waardin elkaar hard nodig om de zaak draaiende te houden.

Tegenslagen

Het wegvallen van een van beide partners kon grote organisatorische gevolgen hebben. Halverwege de achttiende eeuw kreeg de kasteleines van het Nieuwezijds Herenlogement (Haarlemmerstraat) bijvoorbeeld last van ‘zoodanige toevallen en bezoeken dat zij haar verstandt gantsch niet machtigh is’. De kastelein moest extra betaalde hulp in de bediening regelen. Door zwangerschappen waren waardinnen ook tijdelijk uitgeschakeld. In 1671 konden drie vrouwen niet meewerken

Twee vrouwelijke personeelsleden hangend uit een raam van herberg de Graaf van Holland. De boekhandel en het loterijkantoor van Jan de Groot door Isaac Ouwater, 1779. Rijksmuseum Amsterdam.

Verder lezen

M. Hell, *De Amsterdamse herberg 1450-1800* (Nijmegen 2017).

aan een voorraadcontrole, omdat zij in de kraam lagen. Een vrouw op het Rembrandtplein evenmin, omdat haar man op sterven lag; een weduwe op de Prinsengracht lag zelf ziek te bed. Zo was het herbergwezen allesbehalve een stabiele sector. Bij de dood van naasten en ziekte, zwangerschappen, arbeidsongeschiktheid of andere tegenvallers konden uitbaters niet terugvallen op collectieve ‘verzekeringen’, zoals die in het gildewezen bestonden. Solidariteit kwam vooral van beroepsgegoten en familieleden, twee sterk overlappende groepen. Waarden

‘De vijftigjarige tapster Marie Jans Swart liet in 1700 het goud en zilver stelen bij haar eigen moeder. Van de buit betaalde ze haar huisbaas en drankenleveranciers. Ook kocht ze een papegaai’

verstrekten elkaar krediet, in de vorm van obligaties en leningen in contant geld. Daarbij kon het om aanzienlijke bedragen gaan. Zo leende de waardin in de Graaf van Holland (Kalverstraat) tweeduizend gulden van haar welgestelde zwager, de kastelein van logement De Munt. Tappers namen ook in armoede vervallen beroepsgegoten in dienst als knecht of meid, als deze tenminste de schaamte overwonnen om te dienen in plaats van te leiden. Een beproefde methode om uit de schulden te raken was het terugdringen van de kosten. Bijvoorbeeld door een goedkopere herberg te huren of door personeel te ontslaan. De vijftigjarige tapster Marie Jans Swart ging in 1700 wel erg ver om haar schulden te betalen. Bij haar eigen moeder, die in Utrecht woonde, liet ze het goud en zilver stelen. Van de buit betaalde ze haar huisbaas en drankenleveranciers. Ook kocht ze een papegaai, om de ingeslapen tapperij weer wat te verlevendigen. Sommige vrouwen in het Amsterdamse herbergwezen leidden een ‘hard en zorgelijk leven’, terwijl anderen er een fortuin maakten. Rond 1810 verkeerde de gehele sector echter in mineur. Vanwege een teruglopend inwonertal en vreemdelingenverkeer daalde het totale aantal uitbaters en personeelsleden. Afgeleefde herbergpanden werden gesloopt of kregen een andere bestemming. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw kwam er een opleving dankzij een verbeterde bereikbaarheid van de stad en groeiende aantallen bewoners en bezoekers. Met de opkomst van grand hotels en restaurants en de wettelijke regulering van de ‘huiskamerkroeg’ ontstond de moderne horeca. Sterke cafébazinnen, zoals de legendarische Bet van Beeren en Tilly Kalkhoven, bleven hierop in Amsterdam hun stempel drukken. ■